

Sturen op de toekomst

Noodzakelijke hervormingen worden vaak te lang vooruit geschoven. Daarna volgt veelal een inhaalslag. Zo heeft de economische tegenwind Nederland geholpen taboes te doorbreken op het terrein van arbeidsmarkt, woningmarkt en pensioen. In een continu veranderende wereld kan het beleid echter nooit stilstaan. Daarom is het van belang dat we blijven nadenken over de hervormingen van morgen.

MAARTEN CAMPS

Secretaris-generaal
bij het Ministerie
van Economische
Zaken

De Nederlandse economie groeit weer. Na vier kwartalen van krimp laat de economie sinds het derde kwartaal van 2013 tekenen van conjunctureel herstel zien. Voor 2014 wordt een bescheiden bbp-groei van een half procent verwacht (CPB, 2013a; DNB, 2013). Het herstel van de Nederlandse economie wordt grotendeels gedragen door de export. Daarmee volgt dit het voor Nederland gebruikelijke patroon waarin eerst de export aantrekt en in een latere fase de binnenlandse bestedingen en de werkgelegenheid.

Het is begrijpelijk dat het einde van de derde recessie in vier jaar tijd gepaard gaat met een zeker optimisme. Dit verhult echter niet het feitelijke, broze economische herstel. Want hoewel de verwachte werkloosheid in 2014 met circa 7,5 procent internationaal vergeleken laag is, blijft de snelle oploep sinds medio 2011 zorgwekkend. Het Nederlandse bbp-herstel is bovendien sterk afhankelijk van de internationale ontwikkelingen. De wereldeconomie staat er weliswaar beter voor dan vier jaar geleden, maar ook in 2014 blijven er significante neerwaartse risico's die zich kunnen manifesteren in een tragere groei van de wereldhandel dan voorzien (IMF, 2013).

Nederland kampt met de nasleep van een balansrecessie. De balansen van Nederlandse huishoudens en financiële instellingen zijn internationaal vergeleken lang. Enerzijds zijn er in de afgelopen twee decennia relatief veel schulden opgebouwd, met name hypotheekschuld. Anderzijds is er veel

bezit in de vorm van woningen, vermogenstitels en een aanzienlijke kapitaalgedekte oudedagsvoorziening. Hierdoor is de Nederlandse economie relatief kwetsbaar voor financiële schokken (SER, 2013a). Overheid, burgers en banken brengen hun financiële balansen nu op orde. Dit drukt op korte termijn de economische groei, omdat zowel het aflossen van schulden als het versterken van de vermogenspositie ten koste gaat van investeringen en consumptie. Onderliggend is er bovendien sprake van een lagere potentiële groei dan in de vorige decennia, voornamelijk vanwege een structureel kleinere toename van het arbeidsaanbod. Een gemiddelde jaarlijkse groei op middellange termijn tussen de 1 en 1,5 procent is daarom een reëel scenario (CPB, 2012).

HERVORMINGSAGENDA DOORBREEKT TABOES

De directe urgentie van de crisis en de onderliggende onevenwichtigheden hebben ertoe geleid dat de afgelopen jaren in Nederland een omvangrijke sociaal-economische hervormingsagenda is opgesteld (kader 1). Het betreft maatregelen die tot voor kort golden als taboes in de polder, zoals verkorting van de WW-duur, modernisering van het ontslagrecht, stapsgewijze verlaging van de hypotheekrenteaf trek, verhoging van de pensioenleeftijd en het gericht inzetten van langdurige zorg op zware zorgbehoefte. De hervormingen zoals opgenomen in het begrotingsakkoord van het voorjaar 2012 en het regeerakkoord Rutte 2 dragen niet alleen bij aan een forse verbetering van het structurele EMU-saldo met 3,6 procentpunt (CPB, 2012), ze leiden ook tot een beter werkende economie.

Zo komt de verkorting van de WW-duur van 38 naar 24 maanden de dynamiek op de arbeidsmarkt ten goede. De modernisering van het ontslagrecht kan bijdragen aan een eenvoudiger en transparanter ontslagstelsel, waarbij de aandacht wordt verlegd van behoud van de oude baan naar het vinden van een nieuwe. De koppeling van de pensioenleeftijd aan de levensverwachting stimuleert oudere werknemers om langer actief te blijven op de arbeidsmarkt. Bovendien leidt deze maatregel tot een stabielere ontwikkeling van pensioenpremies. Door de langdurige zorg nadrukkelijker te richten op de zware zorgbehoefte, worden mensen gestimuleerd om eerst zelf een oplossing te vinden, voordat zij een beroep doen op het collectief. De stapsgewijze verlaging van de hypotheek-

renteafrek en het volledig aflossen van nieuwe woningschulden dragen bij aan meer macro-economische stabiliteit. Zij leiden tot minder vreemdvermogenfinanciering en een minder volatiele prijsontwikkeling op de woningmarkt (Andrews, 2010). De afbouw van de renteafrek geeft ook minder fiscale subsidies op de woningmarkt, vermindert daardoor verstoringen in de woonkeuze en verkleint het rondpompen van belastinggeld (Commissie-Van Dijkhuizen, 2013).

FOCUS OP GROEIHERSTEL

Voor Nederland is het van groot belang om de hervormingsagenda met kracht door te zetten, maar hierbij past een aantal noties. Ten eerste moet er evenwicht zijn tussen de maatvoering van de hervormingen en de actuele economische situatie. Het is van belang om onderscheid te maken tussen het gewenste eindbeeld en de noodzakelijke transitiemaatregelen. Zo draagt een verdere beperking van de maximale leenratio bij woningaankoop van honderd procent van de koopprijs naar tachtig procent – zoals voorgesteld door de commissie-Wijffels (2013) – bij aan meer stabiliteit op lange termijn. Maar zolang de vrije huursector onvoldoende alternatief biedt voor starters, leidt een dergelijke verdere verlaging van de *loan to value*-ratio op korte termijn tot additionele addedruk op de koopmarkt. Ook drijft het private besparingen op, omdat huizenkopers meer eigen middelen moeten inbrengen. Beide effecten zijn ongunstig voor de binnenlandse consumptie, die de komende jaren nog fragiel zal zijn.

In de afgelopen jaren is er veel aandacht geweest voor het structureel op orde brengen van de balansen van de overheid en burgers. Balanserherstel was in de storm van de schulden crisis noodzakelijk om financiële risico's te beperken. Als gevolg van de maatregelen uit het begrotingsakkoord van het voorjaar van 2012 en het regeerakkoord Rutte 2 is het forse houdbaarheidsstekort van begin 2012 omgebogen in een houdbaarheidsoverschot. Verdere vraagtuitval kan het prille herstel echter in de knop breken. Hysterese en achterblijvende investeringen zijn reële risico's die het toch al lage groeipotentieel verder drukken. Voor de komende periode dient daarom het beleid te worden gericht op groeiherstel en versterking van het verdienvermogen. Afgesproken maatregelen moeten worden doorgezet, maar verdere lastenverzwaringen dienen te worden voorkomen. Voor de versterking van het verdienvermogen is het van belang onderscheidend te blijven van andere landen. Dat betekent niet alleen inzetten op de bewezen sterktes van onze economie, zoals de Nederlandse exportsector (denk aan het agro-foodcomplex, chemie en high-tech) de logistiek en zakelijke dienstverlening. Maar ook blijvende aandacht voor onderwijs, innovatie en het breed toepassen van kennis om ook op de markten van morgen en overmorgen onderscheidend te kunnen zijn. Het vraagt tevens om een voortdurende herijking van het beleid.

CONSISTENT BELEID IS GEEN STILSTAAND BELEID

Het decor waartegen dit groeibeeld vorm zal krijgen, verandert steeds sneller. Dat is allermindst een bedreiging, maar wel een cruciale factor om rekening mee te houden. De sterke opkomst van economieën als China, India en Turkije is daarvan een goede illustratie. Onderzoek, ontwikkeling, productie, assemblage en marketing van producten vinden steeds meer los van elkaar en in verschillende landen plaats. De samenleving

staat niet stil; naast traditionele verbanden ontstaan nieuwe, vaak ad-hoc-, netwerken van betrokken burgers en bedrijven. Wendbaarheid en vernieuwingsvermogen zijn essentieel om in te spelen op de veranderende wereld en om talent en kapitaal zo productief mogelijk te benutten. De WRR (2013) spreekt in dit verband over responsiviteit: het vermogen om snel en adequaat aan te passen. De overheid schept de randvoorwaarden, zorgt voor collectieve arrangementen en geeft instituties zo vorm dat bedrijven en burgers goed geëquipeerd zijn en zich gestimuleerd voelen om in te spelen op de veranderende omstandigheden.

Het snel veranderende decor onderstreept de noodzaak om bestaande stelsels en overheidsbeleid tijdig aan te passen. Kenmerkend voor veel hervormingen is dat er lang wordt gewacht met het in gang zetten van robuuste wijzigingen. De ernst van het probleem wordt meestal ruim op tijd onderkend, maar het maatschappelijk draagvlak is veelal te smal om tijdig noodzakelijke aanpassingen te doen. Vaak wordt eerst volstaan met incrementele beleidswijzigingen. De beperking van de hypotheekrenteafrek is een voorbeeld waarbij te laat is

Hervormingsagenda

KADER 1

ARBEIDSMARKT

- Per 1 januari 2013 wordt de AOW-leeftijd stapsgewijs verhoogd tot 67 jaar in 2021, waarna deze wordt gekoppeld aan de levensverwachting. In dat kader wordt met ingang van 2014 het fiscale pensioenopbouwpercentage verlaagd van 2,25 procent naar 2,15 procent, waardoor de verplichte pensioenopbouw afneemt. Verdere verlaging tot 1,875 procent per 2015 is voorzien.
- De collectief gefinancierde WW wordt met ingang van 2016 gefaseerd ingekort tot maximaal 24 maanden. De opbouw wordt na tien gewerkte jaren beperkt tot een halve maand per gewerkt jaar. Tevens worden het ontslagrecht en het flexrecht gemoderniseerd.
- De bijstand, een deel van de Wajong en de WSW (sociale werkvoorziening) worden vanaf 2015 geïntegreerd in de Participatiewet, waarvoor de gemeenten verantwoordelijk worden. De nadruk komt te liggen op het arbeidsvermogen. De Wajong en beschutte werkplekken blijven bestaan voor degenen die dat nodig hebben.

ZORG

- De langdurige en curatieve zorg worden hervormd met het oog op een betere kwaliteit en betaalbaarheid. Zo wordt per 2015 de AWBZ meer gericht op de zware zorgbehoefte en gedeeltelijk gedecentraliseerd naar gemeenten.

WONINGMARKT

- Sinds 1 januari 2013 komen alleen nieuw afgesloten hypotheekleningen die binnen dertig jaar minimaal annuïtair worden afgelost in aanmerking voor hypotheekrenteafrek. Vanaf 2017 mag maximaal honderd procent van de waarde van de woning als lening worden opgenomen. Met ingang van 2014 wordt het aftrektarief voor hypotheekrente in jaarlijkse stappen van een half procentpunt verlaagd naar 38 procent.

ONDERWIJS

- In het hoger onderwijs is invoering van een sociaal leenstelsel voorzien, ter vervanging van de basisbeurs. Onderwijsinstellingen krijgen in een aantal gevallen de mogelijkheid om de collegegelden te differentiëren.

ingegrepen, ondanks eerdere aanbevelingen zoals bij de laatste grote herziening van het belastingstelsel in 2001 (Cnossen *et al.*, 1998; Caminada *et al.*, 1999). Tussentijdse maatregelen zoals het verkorten van de aftrekperiode tot dertig jaar (in 2001), de wet-Hillen (in 2005) en het aanscherpen van de hypotheekleennormen (in 2011) zijn maar beperkt effectief geweest om de fiscale prikkels tot schuldmaximalisatie in te dammen. Het beperken van de renteaftrek in de huidige laagconjunctuur werkt weliswaar procyclisch, maar verder uitstel van deze maatregel was niet geloofwaardig. Ongeveer de helft van de consumptiedaling sinds 2008 houdt verband met de prijsdalingen op de koopmarkt (CPB, 2013b). De dure les voor het te lang wachten met een grondige herziening van het beleid op de koopmarkt wordt betaald door bijna één miljoen huiseigenaren die inmiddels met de hypotheek ‘onder water’ staan.

De Nederlandse samenleving was ook lange tijd niet klaar om de statutaire pensioenleeftijd te verhogen. Bij de invoering van de algemene ouderdomswet in 1957 werd al voorzien dat de pensioenleeftijd op termijn zou moeten stijgen. Lange tijd stond de AOW-leeftijd echter niet ter discussie. De effectieve pensioenleeftijd daalde zelfs vanaf de jaren zeventig tot begin jaren negentig. In de periode 1990–2005 gingen Nederlanders gemiddeld rond hun zestigste met pensioen. In 1998 werd een AOW-spaarfonds opgericht om de toekomstige kostenstijgingen op te vangen. Dit fonds bleek echter een surrogaatoplossing: het bestond alleen op papier en het heeft de betaalbaarheid van de AOW niet daadwerkelijk dichterbij gebracht. Al met al heeft de wettelijke AOW-leeftijd ruim vijftig jaar geen onderhoudsbeurt gehad, terwijl de levensverwachting in die jaren aanzienlijk is gestegen. Wel werden vanaf 2001 stapsgewijs de vroegpensioenregelingen versoerd, waardoor de effectieve uittreedleeftijd tussen 2006 en 2012 steeg van 61 naar 63,6 jaar (CBS, 2013a). Nadat in 2010 na veel discussie werd besloten om de AOW-leeftijd te verhogen, is het snel gegaan. Zo is het tempo waarin de pensioenleeftijd wordt verhoogd meerdere keren versneld en zijn er concrete afspraken gemaakt over de koppeling van de pensioenleeftijd aan de levensverwachting. Vorig jaar zagen we de eerste groep die met 65 jaar plus één maand AOW kreeg. Dit jaar komt er weer een maand bij. Ook dat is een kenmerk van hervormingen in Nederland: na een lange aanloop volgt meestal een sprint en verloopt de invoering soepel.

Met een lagere potentiële groei in het verschieft kan Nederland zich een lange reactietijd op een snel veranderend decor niet permitteren. Globalisering vraagt om andere vaardigheden van de beroepsbevolking. De trend van flexibilisering zet verder door en de noodzaak om duurzamer te produceren en te consumeren zal groter worden. De werknemer en het bedrijf van de 21e eeuw zullen er anders uitzien dan in de achterliggende eeuw. De verhouding tussen werknemers en bedrijven is aan verandering onderhevig, denk bijvoorbeeld aan de groei van het aantal zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers). Door de ICT-ontwikkeling is de allocatie van productiefactoren steeds meer versnipperd. Dat heeft implicaties voor de bedrijvigheid en het vestigingsplaatsbeleid. Het aantrekken van activiteiten met een hoge toegevoegde waarde, zoals onderzoek, ontwikkeling of marketing, zal aan belang winnen. *E-commerce* is tussen 1999 en 2011 verdrievoudigd (CBS, 2013b). Wat betekent de opkomst van het webwinkelen voor

onze binnensteden? Deze worden geconfronteerd met nieuwe dynamiek in de detailhandel, zoals niet alleen leegstand, maar ook *pop-up shops* die deze leegstand tijdelijk opvullen.

Dit alles vergt dat we vandaag nadenken over het beleid van morgen en daarnaar handelen. Zoals een bedrijf bijtijds moet innoveren om marktkansen te grijpen en een werknemer moet investeren in zijn duurzame inzetbaarheid ten behoeve van een volgende baan, zo moet ook de overheid steeds klaar zijn voor nieuwe ontwikkelingen. Tijdige aanpassingen en een helder perspectief verschaffen burgers en bedrijven vertrouwen. Vertrouwen dat zij nodig hebben om bijvoorbeeld te beslissen over het volgen van (bij)scholing, het starten van een bedrijf, langer werken, investeren in R&D, veranderen van baan, het aannemen van personeel of het plegen van meerjarige investeringen in schone-energieproductie. Het vergt dat we voortdurend nadenken over morgen, uitgaande van ontwikkelingen die al aan de gang zijn – waarvan we weten dat ze zullen doorzetten – en voorbereid zijn op veranderende omstandigheden. Twee beleidsthema's worden hier ter illustratie uitgelicht: voor welke vragen worden wij gesteld bij de noodzaak om de energievoorziening te verduurzamen en bij de verdere groei van het aantal zzp'ers?

INVESTEREN IN ENERGIE

We staan midden in de transitie naar een duurzame samenleving, met de verduurzaming van de energievoorziening als onmisbaar onderdeel. Dit vergt substantiële investeringen van bijvoorbeeld energie-intensieve bedrijven en energieproducenten. Gegeven de grote omvang en de lange investeringshorizon is het bieden van een helder, meerjarig perspectief cruciaal. Dit brengt inherent een dilemma met zich mee: hoe zekerheid te bieden in een wereld die continu verandert? Het onderstreep het belang van het Energieakkoord van september jongstleden. Hierin hebben ruim veertig organisaties zich geëngageerd aan een omvangrijke investeringsagenda voor de korte en middellange termijn (SER, 2013b). Dit brede draagvlak is nodig om bijvoorbeeld de doelstelling van zestien procent duurzame energie in 2023 te behalen. Gelet op het huidige aandeel van 4,5 procent wordt daarmee een forse inspanning geleverd. Het illustreert wederom dat wanneer partijen eenmaal geëngageerd zijn aan hervormingen, er vaart wordt gemaakt.

Het uitvoeren van het Energieakkoord vergt continuïteit van het overheidsbeleid. Maar juist vanwege de lange tijdshorizon is het van belang om nu al te denken over de duurzaamheidsdoelstellingen – en daarmee dus ook over de samenstelling van de energievoorziening ná 2023. Vast staat dat de ambities en noodzaak om duurzamer te produceren en te consumeren alleen maar groter worden.

Dit heeft ontegenzeggelijk consequenties voor de toekomstige mix van beleidsinstrumenten. Dit betekent dat het nieuwe Europese emissiehandelssysteem per 2020 ambitieuzere marktprikkels zal moeten bevatten. Maar ook dat het stimuleren van nieuwe, innovatieve technieken voor energiewinning en opslag meer aandacht moet krijgen. De bakens van het energie- en duurzaamheidsbeleid zullen daarmee worden verzet. Het is zaak om dit op een voorspelbare wijze te doen. De discussie over de doelen en de contouren van het beleid van na 2023 zal dan ook de komende tijd al moeten worden gevoerd.

DE WERKENDE VAN MORGEN

Arbeidsrelaties zijn in beweging. Het aantal zelfstandigen zonder personeel is de afgelopen tien jaar met gemiddeld 25.000 per jaar gegroeid, tot inmiddels ruim tien procent van de werkzame beroepsbevolking. Deze groep laat zich lang niet altijd vangen in het traditionele beeld van de ondernemer. De klassieke ontwikkelingsfase van bedrijven (gekenmerkt door groei in omzet en personeel) is op het gros van de zelfstandigen niet van toepassing. Expansie van bedrijvigheid krijgt vaker op een andere manier gestalte. Bijna een vijfde van de zzp'ers gaf in 2010 aan structureel samen te werken met andere zzp'ers (Sakkers, 2010). Deze netwerken veranderen voortdurend. Op deze manier voegen zij een nieuwe dimensie van flexibiliteit toe aan de economie. Schattingen van het CPB wijzen erop dat het aantal zzp'ers de komende decennia blijft groeien (Bosch *et al.*, 2012). De grootste groei zal plaatsvinden door zelfstandigen die werkzaamheden verrichten die normaliter overwegend in dienstverband worden gedaan. De scheidslijn tussen ondernemerschap en werknemerschap wordt daarmee steeds meer fluïde. Deze ontwikkeling wordt in de politieke discussie soms negatief uitgelegd. Het aantal schijnzelfstandigen blijkt echter beperkt te zijn (SEOR, 2013). De opkomst van het zzp-schap lijkt juist aan te sluiten bij de voorkeuren van een steeds groter deel van de beroepsbevolking.

Het is echter de vraag of de huidige instituties voor arbeidsmarkt en ondernemerschap voldoende zijn ingespeeld op de dynamiek van de zzp'ers. Die instituties – bijvoorbeeld op terrein van pensioenen, arbeidsongeschiktheid, maar ook voorzieningen in cao's – zijn volledig ingericht op de klassieke relatie tussen werkgever en werknemer. Zij stellen een hoge mate van collectiviteit en solidariteit centraal. De uitdijende groep zzp'ers past niet binnen deze traditionele instituties, waarmee die collectiviteit en solidariteit onder druk komen te staan.

De primaire beleidsreactie op de uittocht uit de traditionele arbeidsrelatie redeneert vanuit bestaande instituties. Zzp'ers worden bijvoorbeeld verleid binnen hun oude pensioenfonds actief te blijven, of zich aan te sluiten bij sectorale scholingsfondsen. Dit is echter geen duurzaam antwoord op de toenemende populariteit van het zzp-schap. De traditionele uitgangspunten, met als basis de relatie tussen werkgever en werknemer, blijven hiermee overeind, evenals het hoge niveau van solidariteit waartoe die instituties verplichten.

Een fundamentele reactie is noodzakelijk. Zo kan er worden nagedacht over een stelsel van voorzieningen voor arbeidsongeschiktheid en pensioen waarin niet de werknemer, maar de werkende centraal staat. Dit vergt een omslag in het denken. De arbeidsmarkt van de toekomst vereist een stelsel dat mobiliteit niet belemmert maar bevordert en waarin ruimte is voor enige keuzevrijheid. Dat betekent ook dat de bestaande niveaus van collectiviteit, solidariteit en risicodeling ter discussie kunnen komen te staan. Concreet kan hierbij gedacht worden aan een basisvoorziening voor alle werkenden op een lager niveau (met een verzekeringsplicht), waarbij op individueel en sectorniveau aanvullende afspraken gemaakt kunnen worden. Bij een fundamentele reactie past ook dat het niveau van de huidige fiscale faciliteiten voor zelfstandigen, zoals de zelfstandigenaftrek, opnieuw wordt bezien.

CONCLUSIE

Het is van belang vroegtijdig oog te hebben voor trends en na te denken over de vraag hoe beleid daarop kan inspelen. Zo sturen we op de toekomst. De (ook recente) ervaringen leren echter dat hervormingen vaak worden uitgesteld tot het laatste moment. Hierdoor lopen de aanpassingskosten op. De economische situatie van nu mag de blik op de toekomst niet in de weg staan. Of zoals secretaris-generaal van Economische Zaken Rutten het veertig jaar geleden verwoordde in zijn eerste nieuwjaarsartikel: "Bij een verandering in het economische beeld zijn vele 'economische deskundigen' vlug geneigd van een 'trendbreuk' te spreken. (...) Intussen moet men wel oog hebben voor geleidelijke veranderingen in de structuur van de economische verbanden. (...) Een keerpunt is moeilijk te dateren." (Rutten, 1974). Zijn woorden hebben al die jaren niets aan zeggingskracht ingeboet. Hoogstens kan worden opgemerkt dat het tempo en de intensiteit van de veranderingen alleen maar is toegenomen.

LITERATUUR

- Andrews, D. (2010) Real house prices in OECD countries: the role of demand shocks and structural and policy factors. *OECD Economics Department Working Paper*, 2010(831).
- Bosch, N., G. Roelofs, D. van Vuuren en M. Wilkens (2012) *De huidige en toekomstige groei van het aandeel zzp'ers in de werkzame beroepsbevolking*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Caminada, K., K. Goudswaard en H. Vording (1999) De eigen woning anders belast. *ESB*, 84(4228), 814–815.
- CBS (2013a) *Ruim 40 procent van de werknemers bij pensionering 65 jaar of ouder*. Artikel op www.cbs.nl.
- CBS (2013b) *ICT, kennis en economie*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cnossen, S. en A.L. Bovenberg (1998) Belastingen in de 21e eeuw. *ESB*, 83(4141), 161–165.
- Commissie-Van Dijkhuizen (Commissie inkomstenbelasting en toeslagen) (2013) *Naar een activerender belastingstelsel*. Rapport op www.rijksoverheid.nl.
- Commissie-Wijffels (Commissie structuur Nederlandse banken) (2013) *Naar een dienstbaar en stabiel bankwezen*. Rapport op www.rijksoverheid.nl.
- CPB (2012) *Actualisatie analyse economische effecten financieel kader Regeerakkoord*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2013a) *Decemberraming*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2013b) *De Nederlandse woningmarkt – hypotheekrente, huizenprijzen en consumptie*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- DNB (2013) *Economische vooruitzichten en ontwikkelingen*. Amsterdam: De Nederlandsche Bank.
- IMF (2013) *World economic outlook. Hopes, realities and risks*. Washington: Internationaal Monetair Fonds.
- Rutten, F.W. (1974) Bij het wisselen van de wacht. *ESB*, 59(1), 4–5.
- Sakkers, J. (2010) *Samenwerken met collega-ondernemers*. Noordbeemster: ZPP Barometer.
- SEOR (2013) *ZPP tussen werknemer en ondernemer*. Rotterdam: SEOR BV.
- SER (2013a) *Nederlandse economie in stabielere vaarwater: een macro-economische verkenning*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- SER (2013b) *Energieakkoord voor duurzame groei*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- WRR (2013) *Naar een lerende economie. Investeren in het verdienvermogen van Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.